

«Людська гідність» як принцип приватного права

“Human dignity” as the principle of private law

Юлія Пилипко

Ключові слова:

гідність, людська гідність, особиста гідність, практика Європейського суду з прав людини, принцип приватного права.

Key words:

dignity, human dignity, personal dignity, practice of the European Court of Human Rights, principle of private law.

Постановка проблеми. Верховна Рада України 13 березня 2014 р., реалізуючи євроінтеграційні прагнення народу України, підтверджені масовим мирним протестом, який розпочався в листопаді 2013 р., своєю постановою підтвердила незворотність курсу України на європейську інтеграцію, підкреслюючи, що Україна – це європейська держава, яка поділяє спільні цінності з країнами ЄС¹.

Європейську аксіологічну парадигму становлять загальнолюдські цінності, закріплені в Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), Договорі про Європейський Союз. Аксіологічними основами їх формування була культурна, релігійна та гуманістична спадщина Європи, саме на основі якої сформувались універсальні цінності: недоторкані й невідчужувані права людської особистості, свобода, демократія, рівність і правова держава. Європейські цінності не є невід’ємною ознакою правосвідомості кожного українця, про що свідчать соціологічні опитування. Так, права людини як цінність для українців поки що перебувають аж на 13 місці, а свобода й демократія – на 3 та 7 відповідно. Домінування таких цінностей, як стабільність, справедливість, порядок і достаток, свідчить про традиціоналістські матриці поведінки українського соціуму². Натомість загально-визнаними європейськими цінностями, на думку громадян держав – членів Європейського Союзу, є мир, права людини та повага до людського життя³. Як бачимо, простежується кардинальна відмінність у системі цінностей європейців та українців. «Революція гідності» стала точкою відліку незворотного процесу зміни правосвідомості й цінностей українських громадян, і цей процес не може бути одномоментним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробці проблеми людської гідності присвятили увагу такі вітчизняні вчені, як О.В. Гришук (досліджує категорію людської гідності з точки зору філософії права), Р.О. Стефанчук (здійснює аналіз гідності лише як одного з особистих майнових благ особи), С.І. Шимон (розглядає людську гідність у контексті відшкодування моральної (немайнової) шкоди як способу захисту суб’єктивних цивільних прав). Однак комплексного дослідження, яке розкривало б сутність людської гідності як цінності, принципу права, «природного» права людини, а також особливості його реалізації, не проведено.

Метою статті з огляду на процеси трансформації правосвідомості українського суспільства є встановлення сутності людської гідності в контексті приватного права й міжнародної судової практики, а також утвердження розуміння людської гідності як найважливішої людської цінності та принципу приватного права.

Виклад основного матеріалу. Чинне законодавство не містить визначення гідності, оскільки вона вважається морально-етичною категорією. Для визначення змісту поняття «гідність» насамперед варто встановити, що мали на увазі автори міжнародних актів під цим терміном. Д. Хамфрі, один з авторів проекту Загальної декларації прав людини, вважав, що посилання на гідність взагалі нічого не додає до

¹ Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі : Постанова Верховної Ради України від 13 березня 2014 р. № 874-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/874-18>.

² Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості : [національна доповідь] / кер. авт. кол. Е.М. Лібанова ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Умань : Візаві, 2012. – С. 249.

³ Щербакова Ю.Е. Цінності об’єднаної Європи : [монографія] / Ю.Е. Щербакова. – К. : Академія, 2014. – С. 41.

змісту акта, його включення до ст. 1 Загальної декларації прав людини було пишномовним і фактично декларативним. Е. Рузвельт стверджувала, що закріплення поняття людської гідності «мало пояснити, чому людські істоти мають права взагалі»⁴. Тобто гідність розглядалась як певна специфічна властивість, притаманна кожній людині, що зумовлювала виникнення інших прав і свобод та вимагала їх закріплення. З огляду на це гідність варто вважати тією категорією, яка дає можливість говорити про існування людей як відокремлених особистостей і забезпечувати повагу до кожної особистості.

Поняття гідності не отримує єдиного розуміння також в інших міжнародних документах. Загальна декларація про біоетику і права людини використовує термін «гідність» 9 разів. «Людська гідність» з'являється 6 разів, «гідність» також вживається щодо «особи», «життя людини», «всіх людей». Таке різноманіття вживання пояснюється тим, що в міжнародних документах високого рівня певний ступінь неоднозначності є навмисним, оскільки він дає змогу всім державам – членам ООН тлумачити положення Загальної декларації про біоетику і права людини відповідно до їх регіональних та місцевих культурних норм і цінностей. Різні формулювання використовуються також із метою позначення різних конкретизацій людини на різних етапах розвитку або станів⁵, що є необхідним для забезпечення актуальності документа впродовж тривалого часу.

«Людська гідність» є багатоаспектним поняттям. Категорія гідності використовується для того, щоб визначити поріг рівня поваги й ставлення, нижче якого ставлення до іншої людини є недопустимим⁶. Людську гідність розглядають також як основу природних прав людини як біосоціодуховної істоти⁷.

Серед науковців виникають труднощі в інтерпретації гідності, що зумовлюється складністю й багатогранністю сутності цього явища об'єктивної дійсності. І.В. Саприкіна виводить поняття честі й гідності через поняття інформації про особу та її цінність у суспільстві⁸. Однак, на нашу думку, таке формулювання призводить до невиправданого звуження змісту цих прав, оскільки при цьому виключається внутрішній, емоційний аспект, наявний у психоемоційних переживаннях особи, відчутті й усвідомленні нею такої цінності.

Гідність розглядається в двох розуміннях. Для позначення об'єктивної гідності вітчизняними науковцями використовується термін «антропна гідність». Нею наділяється кожна без винятку людина, безвідносно до її індивідуальних чи соціальних особливостей; вона не ставиться в залежність від індивідуальної цінності та є синонімом цінності людини⁹. Із суб'єктивного тлумачення особистої гідності виходить Р.О. Стефанчук. «Особиста гідність» розуміється ним особисте немайнове благо, яке полягає у визнанні цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти, право на визнання цієї цінності, на вимогу ставлення до себе як до вищої соціальної цінності, а також на захист від поведження й покарання, що принижує людську гідність¹⁰. Однак таке використання цього визначення з урахуванням використаного законодавцем формулювання, що міститься в Цивільному кодексі України, а саме «право на повагу до гідності», приводить до того, що особа наділяється «правом на повагу до визнання її цінності», що є не цілком логічним. На нашу думку, правильним є формулювання, що «гідність» – це усвідомлення особою своєї цінності, а «право на повагу до гідності» вже означатиме «право на повагу до усвідомлення особою своєї цінності».

Як слушно зазначає Р.О. Стефанчук, у національному цивільному праві та цивілістичній доктрині перевага надається охороні суб'єктивної сторони гідності, однак у міжнародному праві на перше місце ставиться гідність об'єктивна («людська гідність»). Визнати суб'єктивну сторону гідності об'єктом цивільних відносин, як вважає Р.О. Стефанчук, неможливо, оскільки суб'єктивна сторона гідності у формі самооцінки

⁴ McCrudden C. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights / C. McCrudden // *The European Journal of International Law*. – 2008. – Vol. 19. – № 4. – P. 676–677.

⁵ Schmidt H. Whose Dignity? Resolving Ambiguities in the Scope of “human Dignity” in the Universal Declaration on Bioethics and Human Rights / H. Schmidt // *Journal of Medical Ethics*. – 2007. – № 33. – P. 578.

⁶ Casebook on Human Dignity and Human Rights, Bioethics Core Curriculum Casebook Series, № 1. – Paris : UNESCO, 2011. – P. 10–11.

⁷ Гришук О.В. Окремі філософсько-правові аспекти взаємозв'язку людської гідності та природного права / О.В. Гришук // *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / за ред. С.В. Ківалова*. – 2013. – Вип. 69. – С. 23.

⁸ Саприкіна І.В. Поняття честі, гідності, ділової репутації в сучасному цивільному праві / І.В. Саприкіна // *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права*. – 2005. – № 3. – С. 137–143.

⁹ Casebook on Human Dignity and Human Rights, Bioethics Core Curriculum Casebook Series, № 1. – Paris : UNESCO, 2011. – P. 11.

¹⁰ Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : [монографія] / Р.О. Стефанчук ; відп. ред. Я.М. Шевченко. – К. : КНТ, 2007. – С. 409.

є внутрішнім психологічним процесом, а тому є недосяжною для права¹¹. Так, усвідомлення особою власної цінності відбувається незалежно від визнання її цінності суспільством (честь особи). Якщо забезпечувати захист лише суб'єктивної сторони гідності, втрачаються критерії для розмежування діянь, що порушують право на гідність, і правомірної поведінки, оскільки неможливо довести відсутність чи наявність в особи негативних переживань із приводу діянь, що принижують гідність особи. Звичайно, право не може регулювати здійснення самооцінки людиною, однак право повинне забезпечити такий режим, щоб забезпечувався стан суспільства, коли зводяться до мінімуму негативні впливи на гідність, і підтримувати загальну нетерпимість до таких діянь, а тому необхідне розширення застосування поняття «людська гідність» у вітчизняній науці й практиці.

Далі вважаємо за доцільне визначити момент, з якого особа володіє людською гідністю. Коли виникає право на людську гідність: з моменту народження чи з іншого моменту? Стаття 1 Загальної декларації прав людини встановлює: «Усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах» (курсив наш – Ю. П.). Це формулювання вказує на те, що момент виникнення права на людську гідність збігається з тим моментом, коли в особи виникає право на життя. Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) питання визначення моменту, з якого виникає право на життя, відносить до меж розсуду, яким наділяються держави. «Людською гідністю» особа наділяється з моменту свого народження, а «особистою гідністю» – з моменту усвідомлення власної відмінності від інших осіб та усвідомлення себе як окремої особистості. Момент здійснення дитиною оцінки власної гідності неможливо точно встановити. Однак ст. 155 Сімейного кодексу України закріплює, що здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків мають ґрунтуватись на повазі до людської гідності дитини. Натомість вплив на самооцінку дитини щодо своєї цінності здійснюється батьками з моменту народження та є фундаментом формування особистості людини. Тому право людини на гідність виникає й потребує захисту з моменту, що передує реальному усвідомленню своєї цінності в суспільстві, а саме з народження.

Людська гідність розглядається в літературі також як своєрідний вектор розвитку людства та категорія, зміст якої змінюється разом з еволюцією ціннісних ідеалів суспільства, а тому не має постійного змісту й переліку конкретних прав, які постають із неї. Гідність як вектор розвитку людства розглядає Н.Г. Шукліна¹², вважаючи її сукупністю різноманітних орієнтирів, соціальних і правових можливостей, а також «індивідуальної» культури держави, що визначають сутність людської гідності на певному етапі історичного розвитку цивілізації.

Отже, варто розмежовувати «людську гідність» як невід'ємне особисте немайнове право кожної людини, що належить людській істоті з моменту народження та не може бути зменшене, незважаючи на будь-які зовнішні впливи, є притаманним людині через її особливі, відмінні від тваринного світу, ознаки (мислення, свідомості), та «особисту гідність», під якою розуміється стан усвідомлення особою власної цінності в суспільстві, що залежить від соціально значущих критеріїв, які склались на відповідному історичному етапі розвитку людства. З огляду на наведене розуміння гідності отримуємо чітке відмежування гідності від честі, під якою в науковій літературі розуміється оцінка соціальних, моральних і духовних якостей особи з боку суспільства.

З'ясування змісту права на гідність на сучасному етапі є необхідним для формування всієї концепції прав людини, оскільки «людська гідність» є фундаментальним правом правового статусу людини. Погоджуємось із твердженням, що гідність людини не лише є одним з особистих немайнових прав особи, а й виступає саме тим фокусом, у якому перетинаються всі складники особистісного «я», з якого бере початок і розгортає все своє багатство це «я», у тому числі й права людини. Складовими частинами цього фундаментального права на гідність М.Г. Братасюк називає низку особистих немайнових прав особи, таких як право людини на життя, честь, безпеку, свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на пересування, вільний вибір місця проживання, право свободи світогляду, віросповідання, свободи об'єднання тощо¹³.

¹¹ Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : [монографія] / Р.О. Стефанчук ; відп. ред. Я.М. Шевченко. – К. : КНТ, 2007. – С. 405.

¹² Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : [монографія] / Н.Г. Шукліна. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 220.

¹³ Братасюк М.Г. Гідність як онтологічна основа правового статусу людини / М.Г. Братасюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – № 5. – Т. 3. – С. 318–319.

Можливість виведення нових прав особи з права на гідність кореспондує з концепцією провідного права особи, що панує в німецькій правовій системі. Прихильники ідеї «allgemeine Persönlichkeitsrecht» (провідного права особистості) вважають, що оскільки всю сферу виявів особистості неможливо охопити окремими правами, то необхідно конституційно закріпити єдине провідне право особи, яке охороняло б усі такі юридично значущі вияви. Провідне право особи закріплюється в Конституції Федеративної Республіки Німеччина в ст. ст. 1(1) та 2(1), де проголошується недоторканність гідності людини та гарантується кожній людині право на вільний розвиток своєї особистості, якщо це не порушує права інших або не порушує конституційний порядок чи моральні засади суспільства. Як слушно зазначають науковці, приписи Конституції України (ст. ст. 3, 21) закріплюють в Україні таке ж право особи. Критерієм віднесення тих чи інших елементів до провідного права особи є, зокрема, їх ціннісний для особи характер: ці елементи повинні забезпечувати природні й конституційні права особи. Таким чином, право на людську гідність фактично існує в українській правовій системі в двох вимірах: як конкретно визначене, або позитивне (ст. 28 Конституції України), та як елемент провідного права особи¹⁴.

Розширювальне (еволюційне) тлумачення права на людську гідність здійснюється ЄСПЛ. Основою цього процесу стало розуміння ЄКПЛ як живого договору, який розвивається й підлягає тлумаченню у світлі умов сьогодення¹⁵. Так, у справі «Трабелсі проти Бельгії» заявник, який має громадянство Тунісу, був екстрадований із Бельгії до США, де він повинен постати перед судом за обвинуваченням у вчиненні злочинів терористичного характеру. ЄСПЛ визнав екстрадицію до держави, у якій заявник у разі засудження наражається на ризик довічного ув'язнення, строк якого не може бути скорочено, порушенням ст. 3 ЄКПЛ. Г.Ю. Юдківська у своєму окремому висновку зазначила, що існує небезпека того, що у світлі розширення сфери застосування ст. 3 та еволюювання стандартів людства все важче встановлювати будь-які чіткі параметри, за яких має місце порушення права на людську гідність та, як наслідок, заборони на видачу й висилку¹⁶. Заявник, будучи екстрадованим у США, позбавлявся б права на надію здійснити в майбутньому реалізацію своєї особистості, звільнившись із місця позбавлення волі, а життя, позбавлене надії й сподівання, завдає особі страждань. Наведене свідчить про те, що зміст права людини та визначення меж втручання у сферу особистих прав людини ще підлягають встановленню. Однак визначити константний зміст природних прав неможливо через об'єктивні процеси невпинного руху та розвитку людини й суспільства. Цьому повинна сприяти практика судів України та практика ЄСПЛ. Сьогодні ж судовий захист права не є достатнім, захист честі й гідності здійснюється переважно як наслідок поширення недостовірних відомостей про особу, а тому необхідне подальше розширення категорій підстав для звернення особи за захистом її порушеного права на людську гідність.

Захист гідності та свободи людини є «самою суттю Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», тому питання захисту гідності є питанням цивілізації¹⁷. На пріоритетність людської гідності над, здавалося б, найвищою цінністю – життям людини – вказує також ст. 1 Хартії основних прав Європейського Союзу «Гідність людини», тоді як «право на життя» посідає друге місце в ієрархії цінностей, закріплених у цьому документі. І справді, життя, позбавлене гідності, не може вважатись найвищою цінністю, на протигагу гідному життю. Людська гідність виконує роль джерела, з якого виведено права людини, або є причиною для підвищення рівня гарантій прав людини та їх руху¹⁸. Як бачимо, людську гідність виведено за межі прав людини, а отже, вона вважається «фундаментальною надцінністю». Закріпити такий підхід у Конституції України пропонують автори проекту Закону України «Внесення змін до Конституції України (щодо прав, свобод і обов'язків)», розробленого Львівською лабораторією прав людини й громадянина. Зокрема, пропонується доповнити ст. 21 Конституції України таким положенням: «Гідність людини є основою всіх її прав і свобод»¹⁹. Ми цілком підтримуємо такий підхід.

¹⁴ Вдовіченко С.Л. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду (продовження) / С.Л. Вдовіченко, В.М. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 5. – С. 64.

¹⁵ Тугер проти Сполученого Королівства : Рішення Європейського суду з прав людини в справі від 25 квітня 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://european-court.eu/uploads/ECHR_Tyler_v_the_United_Kingdom_25_04_1978.pdf ; Christine Goodwin проти Сполученого Королівства : Рішення Європейського суду з прав людини в справі від 11 липня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/980_100 ; Van der Musselle v. Belgium : Рішення Європейського суду з прав людини в справі від 23 листопада 1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://european-court.eu/uploads/ECHR_Van_Der_Mussele_v_Belgique_23_11_1983.pdf.

¹⁶ Trabelsi v. Belgium : Рішення Європейського суду з прав людини в справі від 4 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.menschenrechte.ac.at/orig/14_5/Trabelsi.pdf.

¹⁷ S.W. v. the United Kingdom : Рішення Європейського суду з прав людини в справі від 22 листопада 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57965>.

¹⁸ Casebook on Human Dignity and Human Rights, Bioethics Core Curriculum Casebook Series, № 1. – Paris : UNESCO, 2011. – P. 10.

¹⁹ Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Внесення змін до Конституції України (щодо прав, свобод і обов'язків)» // Право України. – 2015. – № 10. – С. 34.

Висновки. Таким чином, можна навести такі узагальнення щодо людської гідності:

- людська гідність – це невід’ємне право кожної людини, яке належить людській істоті з моменту народження, є рівним для всіх незалежно від біологічних, соціальних, духовних та інших ознак і притаманне людині як біосоціокультурній істоті;
- людська гідність є онтологічною сутністю прав і свобод людини, найвищою соціальною «надцінністю», вектором розвитку приватних відносин загалом та еволюції прав і свобод людини зокрема;
- людина наділяється гідністю з моменту, з якого забезпечується захист права на життя, що може бути відмінним від моменту народження в державах, у яких правовій охороні підлягає право на життя ще не народженої дитини;
- від «людської гідності» варто відрізнити «особисту гідність», що формується внаслідок участі особи в соціальному житті, під якою необхідно розуміти стан усвідомлення особою цінності своєї особистості в суспільстві, що залежить від соціально-значущих критеріїв, які склались на відповідному історичному етапі розвитку людства; критерії здійснення особою такої оцінки й визначення того, що є «гідним», постійно розвиваються та змінюються разом із розвитком моральних і ціннісних засад суспільства;
- визначити константний зміст природних прав людини, у тому числі й права на гідність, неможливо через об’єктивні процеси невпинного руху та розвитку людини й суспільства, тому для підвищення стандартів захисту прав людини суддям необхідно застосовувати сучасну доктрину ЄСПЛ під час вирішення справ щодо порушення особистих немайнових прав особи;
- необхідна зміна формальних, нормативістських підходів до розуміння гідності особи, утвердження й усебічне визнання права особи на «людську гідність» та забезпечення такого режиму, коли не лише буде встановлено правові засоби захисту порушеного права на гідність, а й перетворено це право на *принцип*, що пронизує всю правову систему України.

Сьогодні право на честь і гідність розглядається науковцями як абсолютне, позитивне, особисте немайнове право кожної людини. Однак концепція «людської гідності» повинна сприйматися значно ширше, ніж одне з немайнових прав особи, навіть як найбільш фундаментальне «природне» право людини, «надцінність», що визначає подальший розвиток та еволюцію прав людини, а також як принцип правового регулювання приватних відносин в Україні. Закріплення принципу непорушності людської гідності в Цивільному кодексі України та визнання пріоритетного місця права на гідність серед інших особистих немайнових прав людини дасть змогу укріпити в правосвідомості українців повагу до гідності людини як «надцінності» та основи її буття в суспільстві, сприятиме виконанню державою свого обов’язку щодо утвердження й забезпечення прав і свобод людини згідно зі ст. 3 Конституції України.

Анотація

У статті досліджується поняття гідності як категорії приватного права, загальнолюдської цінності та принципу приватного права. Здійснюється аналіз нормативних положень національного законодавства, міжнародних актів і практики Європейського суду з прав людини, а також теоретичних положень щодо розуміння поняття «гідність». Визначаються перспективи розвитку категорії «людська гідність» як основи прав і свобод людини та принципу приватного права.

Summary

The article examines the concept of dignity as a category of private law, human values and the principle of private law. The analysis of regulatory provisions of national law, international regulations and practice of the European Court of Human Rights as well as provisions on theoretical understanding of the concept of “dignity”. Identify prospects of the category of “human dignity” as the basis of human rights and the principle of private law.

Використана література:

1. Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі : Постанова Верховної Ради України від 13 березня 2014 р. № 874-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/874-18>.
2. Братасюк М.Г. Гідність як онтологічна основа правового статусу людини / М.Г. Братасюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – № 5. – Т. 3. – С. 315–320.
3. Грищук О.В. Окремі філософсько-правові аспекти взаємозв'язку людської гідності та природного права / О.В. Грищук // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / за ред. С.В. Ківалова. – 2013. – Вип. 69. – С. 19–26.
4. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Внесення змін до Конституції України (щодо прав, свобод і обов'язків)» // Право України. – 2015. – № 10. – С. 32–48.
5. Вдовіченко С.Л. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду (продовження) / С.Л. Вдовіченко, В.М. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 5. – С. 60–70.
6. Саприкіна І.В. Поняття честі, гідності, ділової репутації в сучасному цивільному праві / І.В. Саприкіна // Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права. – 2005. – № 3. – С. 137–143.
7. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості : [національна доповідь] / кер. авт. кол. Е.М. Лібанова ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Умань : Візаві, 2012. – 412 с.
8. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : [монографія] / Р.О. Стефанчук ; відп. ред. Я.М. Шевченко. – К. : КНТ, 2007. – 626 с.
9. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : [монографія] / Н.Г. Шукліна. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 312 с.
10. Щербакова Ю.Е. Цінності об'єднаної Європи : [монографія] / Ю.Е. Щербакова. – К. : Академія, 2014. – 206 с.
11. McCrudden C. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights / C. McCrudden // The European Journal of International Law. – 2008. – Vol. 19. – № 4. – P. 655–724.
12. Schmidt H. Whose Dignity? Resolving Ambiguities in the Scope of “human Dignity” in the Universal Declaration on Bioethics and Human Rights / H. Schmidt // Journal of Medical Ethics. – 2007. – № 33. – P. 578–584.
13. Casebook on Human Dignity and Human Rights, Bioethics Core Curriculum Casebook Series, № 1. – Paris : UNESCO, 2011. – 144 p.
14. Tyrer проти Сполученого Королівства : Рішення Європейського суду з прав людини в справі від 25 квітня 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://european-court.eu/uploads/ECHR_Tyrer_v_the_United_Kingdom_25_04_1978.pdf.
15. Christine Goodwin проти Сполученого Королівства : Рішення Європейського суду з прав людини в справі від 11 липня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/980_100.
16. Van der Musselle v. Belgium : Рішення Європейського суду з прав людини в справі від 23 листопада 1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://european-court.eu/uploads/ECHR_Van_Der_Mussele_v_Belgique_23_11_1983.pdf.
17. Trabelsi v. Belgium : Рішення Європейського суду з прав людини в справі від 4 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.menschenrechte.at/orig/14_5/Trabelsi.pdf.
18. S.W. v. the United Kingdom : Рішення Європейського суду з прав людини в справі від 22 листопада 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57965>.

Юлія Пилипко,

*асистент кафедри приватного права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*